

DOI: <https://doi.org/10.32782/2524-0072/2022-42-33>

УДК 330.15:504.062

ТЕОРЕТИЧНІ АСПЕКТИ ТА ПРІОРИТЕТИ УПРАВЛІННЯ ЕКОЛОГО-ЕКОНОМІЧНИМИ ВІДНОСИНАМИ

THEORETICAL ASPECTS AND PRIORITIES OF ECOLOGICAL-ECONOMIC RELATIONS MANAGEMENT

Артюшок Костянтин Андрійович

кандидат економічних наук, доцент,
ПВНЗ «Міжнародний економіко-гуманітарний університет
імені академіка Степана Дем'янчука»
ORCID: <https://orcid.org/0000-0003-2724-5385>

Artyushok Kostyantyn

Academician Stepan Demianchuk International University
of Economics and Humanities

Стаття присвячена визначенню теоретичних аспектів та пріоритетів управління еколого-економічними відносинами в умовах різноманіття трактувань категорій еколого-економічної взаємодії суспільства і природи. У статті досліджено та уточнено категорійний апарат управління еколого-економічними відносинами, щодо змісту понять «еколого-економічні відносини», «екологічна система», «еколого-економічна система», «еколого-економічна політика», «соціо-еколого-економічна система» тощо. Автором запропоновано загальна модель структури пріоритетів забезпечення еколого-економічного розвитку, що базується на концепції економічного потенціалу, а також подано їх розгорнуту характеристику. Сформульовано визначення поняття «управління еколого-економічними відносинами» з точки зору комплексності його складових та орієнтацією на збалансування запитів життєдіяльності людини, можливостей природи і технологій виробництва.

Ключові слова: екологічна система, економічна система, еколого-економічні відносини, управління, економічний розвиток.

The concept of ecological economy has acquired dynamic development in the world science, which considers the issues of combination, interconnection and interaction of participants in economic and ecological development at different levels. The variety of interpretations of the categories of ecological and economic interaction of society and nature, requires their further improvement and clarification. In addition, the analysis of world practice of legal and administrative measures of environmental and economic relations showed that the use of only direct methods of influence from the standpoint of coercion and subordination is ineffective and does not lead to the necessary improvement of the environment. ecological and economic development in the system of management of ecological and economic relations. The article is devoted to the definition of theoretical aspects and priorities of management of ecological and economic relations in the context of a variety of interpretations of the categories of ecological and economic interaction of society and nature. The article investigates and clarifies the categorical apparatus of management of ecological and economic relations, the content of the concepts of «ecological-economic relations», «ecological system», «ecological-economic system», «ecological-economic policy», «socio-ecological-economic system», «system of rational nature management», system «nature-man-production-society», system «man-means of production-nature», «industrial enterprise-environment», «economic development». The author proposes a general model of the structure of priorities for environmental and economic development, based on the concept of economic potential, and also presents their detailed characteristics. The definition of the concept of «management of ecological-economic relations» in terms of the complexity of its components and focus on balancing the demands of human life, the possibilities of nature and production technologies. The author also proposes to consider the structure and relationships of major market actors and institutions for the management of environmental and economic relations through the concept of sustainable development.

Keywords: ecological system, economic system, ecological-economic relations, management, economic development.

Постановка проблеми. З середини ХХ століття у світовій науці динамічного розвитку набула концепція екологічної економіки, що розглядає питання поєднання, взаємозв'язку та взаємодії учасників економічного та екологічного розвитку на різних рівнях. Еколого-економічні відносини в сучасному економічному середовищі головним чином виникають та актуалізуються в утвореннях, що визначаються такими категоріями як: «еколого-економічна система», «система раціонального природокористування», система «природа-людина-виробництво-суспільство», система «людина-засоби виробництва-природа», «промислове підприємство-оточуюче середовище» і інші. Структура та взаємозв'язки основних ринкових суб'єктів та інституцій управління еколого-економічними відносинами з позиції системного, а також інституційного підходу багатьма сучасними дослідниками розкриваються та розглядаються через концепцію сталого розвитку, що на рівні системи, яка охоплює суб'єктів окремої країни, вимагає наукового супроводу управлінських рішень щодо раціонального використання природних екосистем. Наукові дослідження з питань взаємодії людини та природи, що проводяться нині як вітчизняними, так і зарубіжними ученими, дозволяють розвивати і удосконалювати методологію аналізу, розширювати і поглиблювати сферу їх застосування. При цьому виникає потреба постійного удосконалення термінології, виявлення нових закономірностей, тим самим розширення меж пізнання процесів взаємодії суспільства і природи.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Питання обґрунтування конкретних проблем еколого-економічної взаємодії були порушені у працях В. Афанасьєва, В. Вернадського, В. Воловича, Н. Газізулліна, К. Гофмана В. Кузьміна, М. Лемешева А. Мінца, Ю. Олейнікова, Н. Реймерса та інших. У галузі взаємодії економічних і природних систем здійснюють наукові розвідки видатні сучасні зарубіжні учені, а саме Дж. Форрестер, Д.Х. Медоуз, Й. Рандерс, Ш. Беренс, Е. Пестель і інші.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Різноманіття трактувань категорій еколого-економічної взаємодії суспільства і природи, потребує їх подальшого удосконалення та уточнення. Крім того, аналіз світової практики застосування правових і адміністративних заходів управління еколого-економічними відносинами продемонстрував, що використання лише прямих

методів впливу з позиції владного примусу та підпорядкування є неефективним і не призводить до необхідного поліпшення стану природного середовища, а відповідно виникає потреба у розробці пріоритетів забезпечення еколого-економічного розвитку у системі управління еколого-економічними відносинами.

Формулювання цілей статті (постановка завдання). Враховуючи вище викладене, можна стверджувати, що метою статті є дослідження та уточнення категорійного апарату управління еколого-економічними відносинами, а також визначення основних пріоритетів їх розвитку.

Виклад основного матеріалу дослідження. Поняття «еколого-економічні відносини», передусім тісно вживається з термінами: «екологічна система», «еколого-економічна система», «еколого-економічна політика», «соціо-еколого-економічна система» тощо.

Поняття «екологічна система» достатньо розкрито у працях вітчизняних науковців. Зокрема Добровольський В.В. визначає екологічну систему як «відносно сталу у просторі і часі спільноту організмів та середовища їх існування, поєднаних у функціональне ціле і взаємопов'язаних потоками енергії й інформації та коло обігом речовин» [1, с. 158]. Колектив науковців Азаров С. І., Сидоренко В. Л., Задунай О. С. визначають поняття екологічної системи таким чином: «екологічна система – це будь-який об'єкт, де живі та неживі компоненти функціонують як єдине ціле завдяки колообігу речовин, що здійснюється з використанням зовнішнього джерела енергії і призводить до створення певної структури. Екологічна система – це система елементами якої є біотичні та абіотичні компоненти, пов'язані речовинно-енергетичними та інформаційними потоками, відмежована від аналогічних утворень колообігом речовин певного ступеня замкненості» [2, с. 79].

Поняття «еколого-економічна система» розкрив Яциковський Б. І. у своєму дисертаційному дослідженні, де визначив, що «еколого-економічна система – це просторово виявлена сукупність взаємозалежностей і взаємодій екологічних та економічних процесів, яка в ефективному стані орієнтована на досягнення просторово-національного оптимуму» [3]. Цей дослідник зосереджував увагу на емерджентності еколого-економічних відносин. Адже ефективність чи результативність взаємодії екологічної та економічної під-

систем дозволяє задовольняти матеріальні потреби як окремої людини так і суспільства.

Розум Р. І., Буряк М. В., Любезна І. В. трактують поняття «еколого-економічна система» як «сукупність взаємозв'язків між природними, виробничими та соціальними структурними складовими, що функціонують на єдиній території, і відображають вплив економічної підсистеми на екологію та показники розвитку соціальної підсистеми» [4, с. 36].

У визначенні Лемешева М. Я. «еколого-економічна система – це інтеграція економіки і природи, що являє собою взаємопов'язане і взаємообумовлене функціонування суспільного виробництва і проходження природних процесів у навколишньому середовищі, зокрема в біосфері» [5, с. 268]. Як бачимо у цьому контексті, на нашу думку, ключове значення мають такі імперативи: виробництво, територія та екологія або вплив на навколишнє середовище. Даний пласт досліджень сприяв виникненню комплексного розуміння проблеми, що згодом трансформувалося у поняття «екологічна політика».

Концепція «екологічної політики» надихнула інших дослідників і була модифікована Н. Демченко та І. Касатонова, котрі стверджували що «пріоритетом є зростання економічної цінності природного середовища та надання екосистемних послуг». Дані науковці підкреслювали, що дотримання екологічної політики допоможе розв'язати два масштабні завдання для вітчизняної економіки. Насамперед, це – екологізація економіки та вплив на суб'єктів підприємницької діяльності та стимулювання їх «еколого-збалансованої» поведінки [6].

Заржицький О. визначає, що «політика в екологічній сфері має орієнтуватись на збалансування запитів людини, можливостей природи та технологій виробництва шляхом планомірного формування відповідного навколишнього середовища. У зв'язку з цим управлінські впливи мають орієнтуватись на узгодження соціальних, екологічних та економічних завдань суспільства як основи вирішення проблеми глобальної екологічної кризи» [7, с. 9].

Нам близька думка Яциковського Б. І., котрий визначає, що «еколого-економічна політика охоплює сукупність заходів, які диференціюються: від нівелювання негативних наслідків узгодження екологічних й економічних процесів до формування екологічної культури населення як важливої передумови з достатнім превентивним ефектом» [3, с. 29].

Ряд науковців досліджують соціо-еколого-економічну систему, зокрема це Кліменко О. В., Павленко О. О., Якімцов В. В., Григорук П. М. та інші. Визначення «соціо-еколого-економічної системи» за Кліменко О. В. сформульоване таким чином: «сукупність взаємопов'язаних економічних, екологічних і соціальних відносин, які регулюються інституційним середовищем і направлених на формування сталого економічного розвитку» [8, с. 138]. Павленко О. О. та Алібеков Ю. Т. визначають її як «діалектичну єдність соціальної, економічної та екологічної підсистем, ефективне управління якими в умовах їх взаємозв'язку стає передумовою гармонійного, збалансованого, довгострокового еколого-економічного розвитку всієї системи» [9, с. 14]. За Якімцовим В. В. «Соціо-еколого-економічна система – складна динамічна система, що охоплює процеси виробництва, обміну, розподілу та споживання як матеріальних благ, так і соціально-екологічних ресурсів, потреб, можливостей на певний момент, термін, час, простір, так і у перспективі. Такі системи складаються, переважно, із визначених, керованих підсистем – соціальної, екологічної, економічної» [10, с. 21]. Григорук П. М. та Федорова Т. Ю. визначають «Соціо-еколого-економічна система – це система, основними структурними компонентами якої є суспільство, природа і економіка» [11, с. 50]. Отже, як бачимо, наведені думки дослідників характеризують управління еколого-економічними відносинами через вплив на навколишнє середовище, що призводить до змін у екологічній, соціальній та економічній підсистемах.

Серед категорій, що визначають суть еколого-економічних відносин, слід також відмітити «економічне зростання» як один з головних чинників, що визначають вплив людини (суспільства) на природу. Проблема впливу різних складових економічного зростання на стан природного довкілля і зворотний процес цієї взаємодії є предметом вивчення багатьох учених світу. При цьому у якості головного висувається завдання встановлення оптимальної межі економічного зростання, за якої зберігаються сприятливі екологічні умови життєдіяльності людини.

Найближче до віддзеркалення реальної дійсності у науковому аналізі впливу економічного зростання на природне довкілля підійшов, на наш погляд, Едуард Пестель, відомий учений, громадський діяч ФРН, фахівець в галузі теорії автоматичного управління і системного аналізу.

У своїй книзі «За межами зростання», підготовленій як доповідь Римському клубу, автор аналізує глобальні проблеми світового розвитку і висуває теорію «органічного розвитку», в якій пропонує свою відповідь на запитання: який варіант розвитку людства прийнятніший – подальше зростання, що супроводжується подальшим виснаженням ресурсів і врешті-решт повною деградацією екології та ресурсної бази, або нульове зростання з усіма його негативними наслідками, які невблаганно будуть відображені у нескінченних зовнішніх і внутрішніх конфліктах, що виникають при розподілі національних багатств і, врешті-решт, у повному хаосі [12, с. 83].

Поряд з існуванням різних теоретико-методологічних підходів які вирізняють пріоритети забезпечення еколого-економічного розвитку, можна виділити певний постійно діючий комплекс елементів екологічних процесів у концепції економічного потенціалу (рис. 1).

Економічне зростання національного господарства повинно забезпечувати збалансування запитів людини, можливостей природи та технологій виробництва шляхом планомірного формування відповідного навколишнього середовища. Тому представлені три ключових потенціали розвиваються в середовищі, де головну роль відіграє суспільство. Дане середовище формує імпульси, які зумовлюють стан кожного з пріоритетів забезпечення

еколого-економічного розвитку. У зв'язку з цим потенціали даної системи є взаємодоповнювальними, а відносини між ними мають характер взаємного поєднання.

У табл. 1 представлено характеристики базових структурних елементів (потенціалів) економічного зростання.

Значення окремих структурних елементів (потенціалів) економічного зростання, а також взаємодія між ними формуються з наукової еколого-економічної парадигми – поточної траєкторії еколого-економічного розвитку, що обумовлюється впливом цивілізаційного розвитку людського суспільства на природне середовище і визначається формуванням ефективного управління еколого-економічними відносинами.

Висновки. Аналіз сучасних еколого-економічних процесів та їх розвитку вказує на велике значення взаємодії між складовими, залученими до процесу управління еколого-економічними відносинами. Ці взаємодії мають суспільно-виробничий характер, оскільки залежать від умов конкретного періоду, господарської діяльності, територіального розміщення, інституційного середовища та можуть бути поясненими через розрахункові моделі.

Таким чином, управління еколого-економічними відносинами є комплексом відоскоблених підсистем (соціальної, економічної,

Рис. 1. Загальна модель структури пріоритетів забезпечення еколого-економічного розвитку

Джерело: складено автором на основі [11; 13; 14]

Таблиця 1

Характеристика структурних елементів (потенціалів) економічного зростання

Складова (потенціал) та його ресурсна база	Роль в економічному зростанні	Головні проблеми
Природно-ресурсний: – природні екосистеми; – природні ресурси; – сировинна база	– підтримка природних екосистем; – врахування значення природних ресурсів в стратегії розвитку країни; – балансування існуючих природних та ресурсних запасів процесів	– нераціональний розподіл та використання природних ресурсів; – задоволення первинних потреб суспільства; – вичерпне джерело ресурсів та сировинної бази; – ресурсозатратність; – ігнорування законів розвитку і відтворення природного ресурсного потенціалу; – просторова видозміна земної поверхні в процесі її господарської діяльності; – гармонія між людиною та довкіллям
Природно-кліматичний: – клімат; – енергомісткість, якість довкілля джерело трудових ресурсів; – спеціалізація виробництва; – якість довкілля	– впровадження збалансовано-врівноваженого виробництва; – формування «профілю» регіону, країни; – енергетично-сировинна спеціалізація	– негативний вплив людини на навколишнє природне середовище; – кліматичні катаклізми; – слабке пристосування до фактичних природно-кліматичних особливостей; – гармонія між людиною та навколишнім середовищем
Екологічний: – взаємодія різних природних систем; – антропогенний вплив на навколишнє природне середовище; – екологічна ситуація, – екологічна стійкість	– заходи щодо охорони навколишнє природного середовища; – адаптація і модифікація знань, інновацій і зелених технологій; – економічні та соціальні інтереси; – балансування існуючих екологічних процесів; – екологізація: виробництва, освіти, суспільного розвитку	– задоволення первинних потреб суспільства – труднощі, пов'язані з провадженням господарської діяльності. – обмеженість у джерелах та обсягах фінансування альтернативної енергетики тощо; – соціо-екологічна специфіка та економічна спеціалізація регіонів – екологічна культура і відповідальність

Джерело: розроблено автором

екологічної, географічної тощо), які функціонують з метою забезпечення розвитку і економічного зростання, що орієнтується на збалансування запитів життєдіяльності людини,

можливостей природи та технологій виробництва та створює оптимальне середовище використання та відтворення природних ресурсів, що закладено в політику держави.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Добровольський В. В. Основи теорії екологічних систем : навч. посіб. Київ : ВД «Професіонал», 2006. 272 с.
2. Азаров С. І., Сидоренко В. Л., Задунай О. С. Аналіз характеристик існуючих екосистем. *Екологічні науки*. 2017. № 3 (4). С. 77–85.
3. Яциковський Б. І. Еколого-економічний розвиток в системі національного господарства : дис. на здобуття наук. ступеня канд. економ. наук : спец. 08.00.03 «Економіка та управління національним господарством». Київ, 2017. 300 с.
4. Розум Р. І., Буряк М. В., Любезна І. В. Еколого-економічні системи: основні аспекти. *Науковий огляд*. 2015. № 6 (16). С. 33–49.

5. Лемешев М. Я. Эколого-экономическая модель природопользования. Всесторонний анализ окружающей природной среды. Ленинград : Гидрометеиздат, 1976. С. 266–276.
6. Демченко Н. В., Касатонova I. A. Еколого-економічна політика і національний механізм природокористування: напрями вдосконалення. URL: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/piprp/2012_1/8_Demchenko.pdf (дата звернення: 15.06.2022).
7. Заржицький О. С. Актуальні проблеми правового забезпечення екологічної політики України (теоретичні аспекти) : монографія. Дніпропетровськ : Національний гірничий університет, 2012. 200 с.
8. Клименко О. В. Формування соціо-еколого-економічної системи в регіоні в контексті сталого розвитку. *Коммунальное хозяйство городов. Сер. Экономические науки*. 2008. № 82. С. 137–141.
9. Павленко О. О., Алібекова Ю. Т. Складові екологоорієнтованого управління соціо-економічними системами. *Вісник Сумського державного університету управління. Сер. Економіка*. 2011. № 2. С. 13–21.
10. Якімцов В. В. Теоретико-методологічні засади синергетичної ефективності функціонування соціо-еколого-економічних систем. *Збалансоване природокористування*. 2018. № 4. С. 20–26.
11. Григоруk П. М., Федорова Т. Ю. Складові регіональної соціально-еколого-економічної системи в умовах сталого розвитку. *Вісник ЖДТУ. Сер. Економіка, управління та адміністрування*. 2014. № 4(70). С. 48-52.
12. Пестель Э. За пределами роста / Эдуард Пестель. – пер. с англ. Е. В. Нетесовой; общ. ред. и вступ. ст. [с. 5–29] Д. М. Гвишиани. Москва : Прогресс, 1988. 268 с.
13. Бородіна О. М. Системний підхід у сучасних агроекономічних дослідженнях. *Економіка і прогнозування*. 2004. № 4. С. 39–48.
14. Буркинський В. Б., Лазарева Є. В. Інноваційна стратегія у соціально-економічному розвитку регіону : монографія. Одеса : ІПРЕЕД НАН України, 2007. 140 с.

REFERENCES:

1. Dobrovolskyi V. V. (2006) *Osnovy teorii ekolohichnykh system* [Fundamentals of the theory of ecological systems]. Kyiv: VD «Profesional». (in Ukrainian)
2. Azarov, S. I., Sydorenko, V. L. & Zadunai, O. S. (2017) Analiz kharakterystyk isnuichykh ekosystem [Analysis of existing ecosystem characteristics] *Ekolohichni nauky*, vol. 3(4). (in Ukrainian)
3. Yatskovskiy, B. I. (2017) Ekoloho-ekonomichni rozvytok v systemi natsionalnogo hospodarstva [Ecological and economic development in the national economy system]. Kyiv. (in Ukrainian)
4. Rozum, R. I., Buriak, M. V. & Liubezna, I. V. (2015) Ekoloho-ekonomichni systemy: osnovni aspekty [Ecological and economic systems: main aspects]. *Naukovyi ohliad*, vol. 6 (16). (in Ukrainian)
5. Lemeshev, M. Ia. (1976) *Ekoloho-ekonomicheskaya model pryrodopolzovaniia. Vsestoronnyy analiz okruzhaiushchei prirodnoi sredy* [Ecological and economic model of environmental management. Comprehensive environmental analysis]. Leningrad: Gidrometeoizdat. (in Russian)
6. Demchenko, N. V. & Kasatonova, I. A. *Ekoloho-ekonomichna polityka i natsionalnyi mekhanizm pryrodokorystuvannia: napriamy vdoskonalennia* [Ecological and economic policy and national mechanism for environmental protection: straight to the point]. Available at: http://www.nbu.gov.ua/old_jrn/Soc_Gum/piprp/2012_1/8_Demchenko.pdf. (in Ukrainian)
7. Zarzhytskyi, O. S. (2012) *Aktualni problemy pravovoho zabezpechennia ekolohichnoi polityky Ukrainy (teoretychni aspekty)* [Current problems of legal support of Ukraine's environmental policy (theoretical aspects)]. Donetsk: Natsionalnyi hirnychy universytet. (in Ukrainian)
8. Klimenko, O. V. (2008) Formuvannia sotsio-ekoloho-ekonomichnoi systemy v rehioni v konteksti staloho rozvytku [Formation of socio-ecological-economic system in the region in the context of sustainable development] *Kommunalnoie khoziaistvo horodov. Seriiia «Ekonomicheskie nauki»*, vol. 82. (in Ukrainian)
9. Pavlenko, O. O. & Alibekova Yu. T. (2015) Skladovi ekolohoorientovanoho upravlinnia sotsio-ekonomichnyy systemamy [Components of eco-oriented management of socio-economic systems]. *Visnyk Sumskoho derzhavnoho universytetu upravlinnia. Seriiia «Ekonomika»*, vol. 2. (in Ukrainian)
10. Yakimov, V. V. (2015) Teoretyko-metodolohichni zasady synerhetychnoi efektyvnosti funktsionuvannia sotsio-ekoloho-ekonomichnykh system [Theoretical and methodological principles of synergetic efficiency of socio-ecological-economic systems] *Zbalansovane pryrodokorystuvannia*, vol. 4. (in Ukrainian)
11. Hryhoruk P. M. & Fedorova T. Iu. (2014) Skladovi rehionalnoi sotsialno-ekoloho-ekonomichnoi systemy v umovakh staloho rozvytku [Components of the regional socio-ecological-economic system in the conditions of sustainable development] *Visnyk ZhDTU. Seriiia «Ekonomika, upravlinnia ta administruvannia»*, vol. 4 (70). (in Ukrainian)
12. Pestel, E. (1988) *Za priedelami rosta* [Beyond the limits to growth]. Moscow: Prohriess. (in Russian)

13. Borodina, O. M. (2004) Systemnyi pidkhid u suchasnykh ahroekonomichnykh doslidzhenniakh [System approach in modern agro-economic research]. *Ekonomika i prohnozuvannia*, vol. 4. (in Ukrainian)
14. Burkynskiy, V. B. & Lazareva, Ye. V. (2007) *Innovatsiina stratehiia u sotsialnoekonomichnomu rozvytku rehionu* [Innovative strategy in socio-economic development of the region]. Odesa: IPREED NAN Ukrainy. (in Ukrainian)